

YENİ ÖZBEK ALFABESİ İLE YAYIMLANMIŞ BAZI KİTAPLAR VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

RİDVAN ÖZTÜRK

Üyesi olduğum Türkoloji grubunun internet mesajlarını okurken, Özbekçe ile ilgilenenler için yazılmış bir elmek dikkatimi çekmişti. Yazılan kitap isimleri bir anda ilgimi yoğunlaştırdı ve bu kitapları mutlaka görmem gerektiği arzusunun uyardı. Yedi yıldan beri Özbekistan'da on lisede faaliyet gösteren Özbek-Türk Liseleri Genel Müdürlüğünün yayımladığı veya öğretimde kullandığı şu eserler, Sezgin Akçay Beyin yardımları sonucu elimize ulaştı:

1. *Chet Ellikler Uchun O'zbek Tili I*, A. Rafiyev, T. Öztürk, D. Nuriddinova, Taşkent 1997, 176 s.

2. *O'zbek Tilining Ímlo Lug'ati*, Ş. Rahmatullayev, A. Hojiyev, Okutuvçi Yayınları, Taşkent 1995, 288 s.

3. *Zamaneviy Ta'lim - Modern Eğitim*, Özbek-Türk Liseleri Eğitim dergisi, Sayı: 7 (99/1), Taşkent 1999, 130 s.

4. *Türk Xalqining Büyük Ferzendi Atatürk*, Komisyon, Taşkent 1998, 292 s.

5. *Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe İzahlı Lügat-Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe İzahlı Lügat*, Komisyon, Taşkent 1997, 662 s.

6. *Özbek ve Türk Maqallari - Özbek ve Türk Ata Sözlere ve Deyimleri Sözlüğü*, İ. Yoldaşev, T. Öztürk, Y. Öztürk, Taşkent 1988, 192 s.

7. *Özbek Hikayeleri Antologiyasi*, T. Öztürk, İ. Bilen, T. Ayduğan, Taşkent 1997, 286 s.

Burada -diğerleri hakkındaki değerlendirmelerimi başka bir zamana bırakarak- özellikle ilk iki eser üzerinde durmak ve onlardan hareketle yeni Özbek alfabesi ile ilgili bazı düşüncelerimi aktarmak isitiyorum.

İlk eser olan *Chet Ellikler Uchun O'zbek Tili I* (Yabancılar İçin Özbek Dili 1),

Özbekçe öğretmeye yönelik bir alıştırma kitabı mahiyetinde İngilizce olarak hazırlanmış olan kitapta, Lâtin harfli yeni Özbek alfabesi kullanılmış. Kitabın büyük bölümü, soru-cevap şeklinde karşılıklı konuşmalar ve bu konuşmaların benzerleri için ayrılmış alıştırmalar şeklinde düzenlenmiş. Konular ilerledikçe, kısa okuma parçaları verilerek, onlar üzerinde alıştırmalara yer verilmiş. Okuma parçaları seçilirken günlük hayatta karşılaşılabilecek ortamlar göz önünde bulundurulmuş, anlaşılabilirliğinin artırılması için de konuya uygun resimler konulmuş. Özbekçe öğretimi için birinci aşama kitabı olduğundan kısa ve basit cümlelerle anlaşılabilirlik üst seviyeye çekilmeye çalışılmış.

Dil bilgisi açısından şimdiki zaman kipine ağırlık verilmiş. *okt-*, *ket-*, *iç-*, *yaz-*, *işle-*, *dem al-* ve *kıl-* fiillerinin şahıslara göre çekimleri yapılmış ve bu çekimin geçtiği cümle örneklerinin yer aldığı basit okuma parçaları ile öğretme pekiştirilmiş. Şimdiki zamandan sonra, geniş zaman, gereklilik ve görülen geçmiş zaman çekimleri de benzer şekilde işlenmiş. Bu çekimlerin arasında da kelime hazinesini tanıtmaya yönelik alıştırmalar yer almakta. Ayrıca bildirme çekimi ve *bar (var)/yok* ile yapılan isim cümleleri örneklendirilmiş. Eserin sonuna küçük bir Özbekçe-İngilizce sözlük ilâve edilmiş. Alfabetik sırada dizilmediği için sözlükten faydalanmak son derece sıkıntı verici.

Bu kitapta hâl ekleri üzerinde özellikle durulması gerekirdi. Bu husus, hareketin yerle ve nesneyle bağlantısının kurulması açısından önemlidir. Yine birinci kitapta gereklilik kipi (*-ş kerek*) yerine, istek bildiren gelecek zaman kipinin (*-makçi*) verilmesi daha uygun olurdu.

Bir İngiliz için hazırlandığı düşünülduğünde yadırganmayacak olan bu alfabe, Türkiye Türkü göz önüne alındığında problem yumağına dönüşmekte. Kitap, İngilizce bilenlere göre hazırlandığı için, hazırlayıcıları bu noktada tenkit etmek istemiyorum. Ama yine de Türk lisesinde okutulmakta olan kitabın Türkçe hazırlanması gerekirdi diye düşünmekten de kendimi alamıyorum.

Eski Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan Türk topluluklarında 1990'lı yıllardan itibaren görülen Kiril alfabesini bırakma ve Lâtin alfabesine geçme çabaları arzu edilen yönde gelişmemiştir. Bilimsellik adına Sovyet ideolojisine uygun olarak hazırlanmış olan farklı kiril afabelerinin yerini şimdi farklı Lâtin afabeleri alma yolundadır. Maalesef alfabe birliği düşüncesi ve ortak Türk alfabe-

si faaliyetleri semeresini hiç de istenilen yönde vermemektedir. Türkmen alfabesinde olduğu gibi, Özbek alfabesinde de bu görülmüştür. Ortak seslerin karşılığında ortak harflere gidilememiştir. Yabancılara Özbekçe öğretmek için yazılan bu kitaptan alınmış şu cümle örnekleri bunu açıkça göstermektedir:

“Shaharning tashqarisida, aeroport yaqinida yangi bozor ochildi” (s.56)

(Şehrin dışında, hava alanının yakınında yeni pazar açıldı)

“O'zbekcha radio eshittirishlarni tinglaydilar.” (s. 71)

(Özbekçe radyo işittirishlerini/programlarını/dinliyorlar)

“Chunki G' ofur usta O'zbek ovqatlarini pishirmaydi.” (s. 74)

(Çünkü Gafur usta Özbek avkatlarını/yemeklerini/pişirmiyor.)

Yabancılar için hazırlanmış olan bu kitabı okuyarak anlamak gerçekten sıkıntı verici bir iş. Ancak kitabın telâffuzu ile ilgili hazırlanmış olan dört kaseti dinlerken, dinlediğinizin farklı da olsa Türkçe olduğunu anlıyorsunuz ve Özbekçeyi anlamak daha kolay ve zevkli bir hâl alıyor.

Kabul edilen yeni Özbek alfabesinin çetrefilliğini, Ş. Rahmetullayev ile A. Hacıyev'in hazırladığı “O'zbek Tilining İmlo Lug'ati” (ÖTİL) isimli imlâ kılavuzunda da bariz bir şekilde görmekteyiz. Kılavuz hakkında kısa bilgilerin yer aldığı “tuzuvchılardan (tüzüvçilerden/düzenleyicilerden)” başlıklı ön söz kısmından sonra Özbekçenin yeni imlâ kaideleri bölümler hâlinde sıralanmış. Ünlü ve ünsüz harflerin yazılışı, kök ve eklerin yazılışı, birleşik ve ayrı yazılışlar, baş harflerin yazılışı, hece bölünmeleri gibi konular tek tek ele alınmış. Kılavuzda bazı kelimelerin iki ayrı yazılış şekillerinin verilmiş olması ölçülü olmayı zedelemektedir: *adab, odob* (s.29) vb.

Anlamanın ilk safhası olan okumadaki sorunlar ortadan kaldırıldığı ölçüde anlaşılabilirlik artacaktır. Türk dili ortaklığına sahip toplumların bu ortaklığı kendi lehçelerini diğerlerinin daha iyi anlamaları yönünde avantajlı hâle getirme anlayış ve çabasında olmaları gerekir. Diller mücadelesi içinde ayakta kalabilmenin, dili kabile dili olmaktan çıkarıp üst dil hâline getirmenin, hatta dünyada geçerli dil hâline getirmenin yolu buradan geçmektedir. Bir Özbeğin Özbekçeyi Özbekistan'ın dışında da yaygın, anlaşılır hâle getirmek gibi bir endişesi olmalı. Bu hâle getirmenin ilk adımı ve en kolay safhası ise, kardeş toplulukların rahatça okuyup, anlayabileceği bir alfabe kullanmaktan geçmektedir.

Lâtin alfabesine geçilirken, **Я, Ю** ve **ë** birleşik harfleri bırakılarak, her sesin karşılığı bir harf anlayışına gidilmiştir. Ancak bazı seslerde ise bunun aksine bir ses iki harfle karşılanmış: $\text{ş}=\text{sh}$, $\text{ç}=\text{ch}$. Başka lehçelerde iki ayrı ses karşılığında kullanılmış olan bu harfler, Özbekçenin bu lehçeleri kullananlar tarafından doğru okunup anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu karmaşa yeni Özbek alfabesinde de kendisini göstermektedir. *sh* harfinin ayrıştırılmış şekilleri (*s* ve *h*) aynı zamanda iki ayrı sesi de karşılamaktadır. İki ayrı sesi karşıladığı durumlarda, araya bir kesme işareti (*tutuq belgisi*) konulmak suretiyle karışıklık giderilmeye çalışılmış: *İs'hoq* “*Ishak*”, *as'hob*, “*ashap*” (s. 10).

Farklı harflendirme Özbek Türkçesinin yazısını büyük ölçüde Türkiye Türkçesinin yazısından uzaklaştırmıştır. Bu uzaklaştırmanın bir benzeri de Özbekçe ile Uygurca arasında görülmektedir. Bilindiği üzere Özbekçeye en yakın olan ve aynı grup içinde yer alan Türk yazı dili Uygurcadır. Bugün Uygurca için resmî olarak Çin'deki Uygur özerk bölgesinde Arap alfabesi, Bağımsız Devletler Topluluğu'nda ise kiril alfabesi kullanılmaktadır. İnternet üzerinde Lâtin alfabesi esasında bir alfabe oluşturma çabası içinde olan Uygurlar da, daha önce Çin'de Uygurca için bir müddet kullanılmış olan Lâtin alfabesinden de etkilenecek yeni bir alfabe oluşturmuşlardır.¹ Anlaşma probleminin en az olduğu bu iki lehçenin yeni Lâtin alfabelerinden kaynaklanan farklı yazılışları ile Türkiye Türkçesinin Lâtin yazılışını aşağıdaki örnek üzerinde rahatlıkla görebiliriz:

Ö: “*Bu lug'at lotin yozuviga asoslangan O'zbek alifbasini joriy etish bo'yicha respublika davlat va yangi imlo qoidalariga mos holda tuzildi.*” (ÖTİL, s.3)

U: “*Bu lughat latin yéziqigha asoslangan Özbek élippisini cari étix boyice dölet we yangi imla qaidilirigha mas valda tüzüldi.*”

TT: “*Bu lügat Lâtin yazısına (esaslanan) dayanan Özbek elifbesini cari (icra) ediş boyunca devlet ve yeni imlâ kaidelerine mas (uygun) hâlde düzüldü.*”

Bu üç alfabe arasında bir karşılaştırma yaptığımızda şu ünsüzler farklı harflerle karşılanmış:

¹ Bu yeni oluşturulan alfabe ve onun ortaya çıkışı ile ilgili değerlendirmelerimi başka bir yazıda ele alacağım.

Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Arap harfiyle
ch	c	ç	چ
x	h	h	ح
j	zj	j	ط
sh	x	ş	ش
g'	gh	g	غ
h	v	h	ص
v	w	v	و

Bu farklılığı diğer lehçelerin yeni kabul edilen Lâtin alfabeleri ile daha da vahim bir durumda göstermek mümkün. Türk yazı dillerinin kiril alfabesinde karşılaştığı zorluğun, belki biraz da artarak yeni Lâtin esaslı alfabelere yansıtılması Türk dilinin en güncel problemlerinden biri olarak karşımızda durmaktadır.

İmlâ kılavuzunda verilen bilgileri bir araya getirdiğimizde, yeni imlânın Özbekçenin ses yapısını da tam olarak aktarmadığı ortaya çıkıyor. 1945 yılında A. Gabain'in yayımladığı "Özbekische Grammatik" isimli eserde ele alınan ve bir müddet Özbekistan'da kullanılmış olan alfabenin ünlü yazılımlarının yeniden kazandırılması gerekiyordu. Bu, Özbekçenin hem aslı ses düzeninin yansıtılması, hem de başta Uygurca olmak üzere Türk yazı dilleri ile uyumlu hâle gelmesinin en önemli ilmî basamağını oluşturmaktadır.

Kılavuzda özellikle ünsüz uyumu ile ilgili ek bilgilere yer verilmiş. (Bk. § 13-2, 8-2, 36-2, 37-2, 37-3) Sanırım, § 36-2'deki şu bilgi kılavuzun bu konudaki eksikliğini göstermek için yeterlidir:

"O'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, O'tgan zamon yashovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan *t* aytilsa ham, hamma vaqt *d* yoziladi: ishda, misdan, ketdi, kelmabdi kabi" (Bulunma hâli ve chikma hâli ekinin, geçmiş zaman yapıcı ve III. şahıs gösterici **-di** ekinin başındaki ünsüz bazen *t* söylense de, her zaman *d* yazılır" işde, misden, ketdi, kelmepdi gibi.)

Türkiye'de ve Türkiye dışında değişik zamanlarda yapılmış olan kurultaylarda kabul edilmiş olan 34 harflik ortak Türk dünyası alfabesinin uygulanabilirlik şansı da, kabul edilen yeni alfabelerden dolayı hızla kaybolma yolundadır. İlim adamlarının teklifleri, ancak siyasî erk ile yürürlüğe konulabilir. Özbek siyasî erki de farklılıkların kendilerini yalnızlığa ittiğini, Orta Asya'daki Türk dilini motor gücü olmaktan çıkardığını görmek zorundadır. Bu durum Özbekçe açısından değerlendirildiğinde de Özbekçenin lehine değildir. Geçmiş dönemde Çağatay Türkçesinin üstlendiği üst dil konumunu Özbekçeye kazandırmaktan uzaktır.